

Review of the article "Quran and Science" from Oliver Leaman's Encyclopedia*

Mohammad Ali Rezaei Isfahani ¹

Haitham Bouazar ²

Abstract

The issue of the conflict between science and the Holy Qur'an, as a result of the discussion of the conflict between science and religion, is one of the long-standing topics among the issues of experimental sciences. Therefore, written encyclopedias present this topic directly or indirectly. One of the encyclopedias that has directly entered this category is the entry of "Quran and Science" from Oliver Leaman's encyclopedia written by Dr. Mohammad Shamshir Ali. The following article, after a brief introduction to the Encyclopedia by Oliver Leaman and its author, translates the article and then examines the most salient strengths and weaknesses. The method of this research is descriptive-analytical and using library resources. The findings of the research show that the mentioned writing is commendable in terms of trying to recite scientific verses and believing in the incompatibility between new scientific findings and the Qur'an; But it has shortcomings, such as the lack of innovation of the article, exaggeration in the compatibility of the Qur'an and science, lack of reference to Qur'anic and hadith sources, limiting scientific verses to natural sciences, lack of understanding of previous and contemporary Qur'anic scholars, etc.. . is.

Keywords: Quran and Science, Oliver Leaman, Mohammad Shamshir Ali, Natural Sciences, Incompatibility.

---

*. **Date of receiving:** 27 December 2019, **Date of approval:** 22 September 2020.

1. Professor of the Al-Mostafa International University, Qom: rezaee @quransc.com.

2. PhD Student, Quran and Texts, Qom University of Islamic Studies, (Corresponding Author): haithamboozar2921@gmail.com .

بررسی مقاله قرآن و علم دائرة المعارف الیورلیمن*

محمدعلی رضایی اصفهانی^۱ و هیثم بوعدار^۲

چکیده

مقاله تعارض علم و قرآن به تبع بحث تعارض علم و دین، از مباحث دیرین و دامنه دار در میان مباحث علوم تجربی به شمار می آید. از این رو دائرة المعارف های نگاشته شده، به صورت مستقیم یا غیرمستقیم به ارائه این مبحث می پردازند. یکی از آن دائرة المعارف ها که به صورت مستقیم به این مقوله ورود نموده است، مدخل «قرآن و علم»، دائرة المعارف اولیور لیمن است که توسط دکتر محمد شمشیرعلی نگاشته شده است. نوشتار پیش رو، پس از معرفی اجمالی دائرة المعارف اولیور لیمن و نگارنده این نگاشته، به همراه ترجمه مقاله، برجسته ترین نقاط قوت و ضعف را مورد بررسی قرار داده است. روش این پژوهش توصیفی - تحلیلی با استفاده از منابع کتابخانه ای است. یافته های تحقیق نشان می دهد، نگاشته مذکور از حیث تلاش در بازگویی آیات علمی و باور به عدم ناسازگاری بین یافته های جدید علمی و قرآن قابل تقدیر است؛ اما دارای کاستی هایی، از جمله نوآوردن مقوله، فزونه گویی در سازگاری قرآن و علم، عدم مراجعه به منابع قرآنی و حدیثی، منحصر نمودن آیات علمی به علوم طبیعی، عدم بهره مندی از فهم قرآن پژوهان پیشین و معاصر و... است.

واژگان کلیدی: قرآن و علم، دائرة المعارف اولیور لیمن، محمد شمشیرعلی، علوم طبیعی، ناسازگاری.

* تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۶/۰۳ و تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۹/۱۳.

۱. استاد تمام جامعة المصطفی العالمية واحد قم: com.rezaee@quransc.com.

۲. دانشجوی دکتری گرایش قرآن و متون دانشگاه معارف اسلامی قم (نویسنده مسئول): haithamboozar2921@gmail.com.

مقدمه

دائرةالمعارف اولیور لیمن، از جمله دائرةالمعارف های اندیشمندان غربی در مورد قرآن است. در این میان، پاره ای از اندیشمندان غربی و روشن فکر مآب با غرض ورزی خاص، قرآن را آن چنان که خواهان آن اند، به جهانیان معرفی نموده اند. مقاله «قرآن و علم»، نگاشته شده در این دائرةالمعارف، از آن نوع مدخل هایی است که توسط نویسندگان مسلمان بنگلادشی الاصل، دکتر محمد شمشیرعلی نگاشته شده است. گرچه نویسندگان با دیده انصاف و باور به حق و الهی بودن قرآن، وجود اشارات شگفت انگیز علمی در قرآن، عدم ناسازگاری بین یافته های علمی طبیعی با قرآن، ترغیب اندیشمندان علوم طبیعی به کاوش طبیعت توسط قرآن، این پژوهش را نگاشته و از نقاط قوت این تحقیق شمرده می شود؛ اما دارای کاستی های انبوهی از نظر ساختاری، محتوایی، روشی و منبعی است که این تحقیق پس از بازگویی نقاط قوت، به نقاط ضعف این مقاله با دیده منصفانه و معتدل پرداخته است. ما نوشتار کنونی را در دو بخش مختلف؛ یعنی معرفی و ترجمه مقاله و نقد و بررسی آن پی می گیریم.

الف. معرفی و ترجمه مقاله

۱. معرفی اجمالی دانشنامه قرآن کریم اولیور لیمن

کتاب «قرآن یک دائرةالمعارف» دومین دانشنامه نوشته شده توسط مستشرقان پیرامون قرآن کریم است که با سرویراستاری پروفسور اولیور لیمن (oliver Leaman) در سال ۲۰۰۵ م در آمریکا نگاشته شد. این اثر در یک جلد به چاپ رسیده است. این دائرةالمعارف همانند دیگر نگاشته های غربی دارای نقاط مثبت و ضعف است. از ویژگی های مثبت این نوشته می توان به توجه به مذهب شیعه و شخصیت های آن در مدخل های گوناگون، همچون شیعه، غدیرخیم، امام، امامت و...، ارائه اغلب مداخل در ساختار واژه های قرآنی، همچون؛ ام الكتاب، یأجوج و ماجوج، زبانیة و...، حجم کم مداخل همراه با زبان گویا و ساده؛ اما آنچه مهم است، نویسندگان این مجموعه به دلیل نداشتن اطلاعات جامع از قرآن و نبود معرفت و مطالعه کافی از منابع اسلامی، آثارشان دچار کاستی ها و ضعف های فراوانی گردیده است (ر.ک: رضایی اصفهانی، علوی مهر، بررسی اعجاز قرآن در دانشنامه قرآن اولیور لیمن، قرآن پژوهی خاورشناسان، دوره ۱۳، شماره ۲۴، بهار و تابستان ۱۳۹۷).

از جمله نقاط ضعف این مجموعه می توان به موارد زیر اشاره کرد: توضیح ندادن شیوه انتخاب موضوع؛ یعنی بر چه مبنا و اهمیتی، موضوعات مداخل انتخاب شده است؛ گویا نبودن نام گذاری کتاب از دایرة المعارف بودن این دانشنامه برای قرآن کریم؛ بررسی قرآن و مباحث آن با شیوه عهدین؛ ضعف علمی آشکار پژوهشگران این دانشنامه؛ نبود بافتار منسجم در شیوه ارجاع مدخل ها و... (رضایی، معرفی و بررسی دایرة المعارف اولیور لیمن، ۱۳۸۸: ۷۰-۲۹).

۲. معرفی نویسنده مقاله: محمد شمشیر علی

محمد شمشیر علی با اصالت بنگلادشی، دکترای خود را در رشته فیزیک هسته ای. از دانشگاه منچستر انگلستان در سال ۱۹۶۵ دریافت نموده است. وی تسلط کامل به خواندن و نوشتن زبان بنگلادشی، اردو، انگلیسی و ایتالیایی دارد. ایشان از سال ۱۹۷۰ تا ۱۹۷۸ در مؤسسه های گوناگون انرژی اتمی در پاکستان و بنگلادش مشغول به فعالیت گردید. همچنین، از سال ۱۹۸۲ تا ۲۰۰۶ پرفسور دانشگاه داکای بنگلادش معرفی شده است و پس از آن، از سال ۲۰۰۶ تا ۲۰۱۲ عهده دار ریاست مؤسسه علمی بنگلادش شد. از وی آثار و مقالات متعدد علمی به جای مانده است. همچون کتاب «ارزیابی علمی در قرآن»، «ارتباط مسلمانان با علم»، کتاب «ادیان چراغ حقیقت»، مقاله «قرآن و علم» دایرة المعارف اولیور لیمن، همچنین بیش از ۵۰ مقاله علمی در مجله های گوناگون بین المللی منتشر نموده و بیشترین تحقیقات و فعالیت های وی در زمینه تشعشعات هسته ای و فیزیک هسته ای است (سایت آکادمی علمی بنگلادش، bas.org.bd).

۳. ترجمه «مقاله قرآن و علم» شمشیر علی از دایرة المعارف اولیور لیمن

علم، مبتنی بر تحقیق است. دین اسلام که ریشه اصلی آن در قرآن است، مبتنی بر ایمان است. قبل از بحث پیرامون ارتباط میان علم و قرآن، جا دارد پرسیم؛ «آیا پرس وجود در قرآن ممنوع است؟» این در واقع سؤال اصلی است. همین که این سؤال حل و فصل شود، آسان تر می توانیم نقطه تلاقی قرآن و علم را توضیح دهیم؛ اما پاسخ به سؤال، در خود قرآن است. بسیاری فکر می کنند که تحقیقات، جایی در اسلام ندارد؛ اما این دیدگاه خطاست. اولین تأیید تحقیق در قرآن برای رسیدن به حقیقت، در همان ابتدای قرآن در آیه ۲۶۰ سوره بقره مشاهده می شود. جالب اینکه بدانیم که ابراهیم به خالق، ایمان کامل دارد و سؤال خود را تنها برای آگاهی از نحوه انجام کارهایی که خداوند انجام می دهد، مطرح می سازد. در آیه فوق، به ابراهیم گفته شد که چهار پرنده را بردار و «آن ها را فراخوان». این کلمه «فراخوان» بسیار مهم است، پس اگر پرنده ای به سوی کسی تمایل یابد، احتمالاً آن فرد از همه اطلاعات مربوط به طبیعت و زیستگاه پرنده مطلع است (shamshiri ali, Quran and knowledge article, 2000, p 473-477).

بر اساس آیه، چنین پرنده ایی وقتی قطعه قطعه می شود، به فراخوان شخصی که پرنده به او متمایل است، پاسخ خواهد داد و هیچ یک از اسرار حیات او برای آن فرد مخفی نیست. به همین ترتیب انسانی را که خدا از ماده فاقد قدرت خلق کرد، بعد از مرگ به فراخوان خداوند پاسخ خواهد داد. خدایی که همه اسرار حیات انسان را می داند؛ اما این همه، فقط در حد جزئیات مطلب است. سؤال اصلی این است؛ «آیا خداوند ابراهیم را از پرس و جو منحرف کرد یا سؤال او را مورد توجه قرار داد؟» روشن است که در آیه فوق، خداوند سؤال ابراهیم را مورد توجه قرار داد (Ibid).

تشویق قرآن به پرس و جو

بدین ترتیب، موضع قرآن درباره پرس و جو کاملاً روشن است. اگر کسی بخواهد بداند، در قرآن چه چیزی مجاز و چه چیزی، ممنوع است، تشویق می شود که چنین کند؛ یعنی سؤال کند. پاسخ های دریافتی از این طریق، می تواند بسیاری از سوء تفاهم ها را برطرف و ایمان فرد سؤال کننده را تقویت نماید. در حقیقت، در قرآن بارها از انسان خواسته شده که درباره نحوه عمل طبیعت به تفکر پرداخته و بکوشد. حقایق آن (یعنی نظم طبیعی عالم) را دریابد. در آیه ۱۰۱ یونس، خداوند از محمد ﷺ می خواهد که به مردم بگوید؛ «بنگرید که در آسمان ها و زمین چیست؟» این نگرستن به چیزها کار عالمان است. بدیهی است که در قرآن انجام کار علمی در بالاترین سطح، از جانب خداوند مورد تشویق قرار گرفته است (Ibid).

دعوت قرآن به تحقیق

تحقیق پیرامون حقیقت، (که وظیفه عالمان است) یکی از قوی ترین نکات مذکور قرآن است. یکی از نام های قرآن، «الفرقان» است که ریشه آن، «فَرَّقَ» به معنای تمییز یا تشخیص یک چیز از دیگری است، قرآن میان ظلم و عدل، درست و نادرست، حق و باطل تمییز می دهد. اصرار قرآن بر حقیقت، چشم گیر است، حتی معرفی اجباری اسلام قویاً مردود شده است؛ (بقره، ۲۵۶). پیش از آنکه عالمان امروزی، خود را درگیر تحقیق پیرامون حقیقت کنند. قرآن، اهمیت حقیقت را مورد تأکید قرار می دهد. این حقیقت و تنها حقیقت است که موجب هماهنگی و همخوانی میان قرآن و علم می گردد، اگرچه این لزوماً چیزی نیست که در حد فراگیری درک شده باشد. ممکن است این بدان دلیل باشد، که بسیاری از کسانی که به کسب علم پرداخته اند، قرآن را نیز مطالعه نکرده اند، و بر عکس نظام آموزشی مدرن که در بسیاری از کشورها وجود دارد، علم و قرآن را به مثابه دو چیز مجزا از هم ارائه می کند، حال آن که هر کس هر دو- قرآن و علم- را آموخته باشد، احتمالاً به این نتیجه رسیده که هر چه انسان بیشتر در طبیعت غور نماید، آیات مربوط به خلقت را در قرآن بهتر درک می کند و نیز درمی یابد که میان علم و قرآن همگرایی و نه تضاد وجود دارد (Ibid).

آیات علمی در قرآن

حدود ۷۵۰ آیه، با صبغه علمی در قرآن وجود دارد. کتاب‌های راجع به این موضوع، مانند؛ «کتاب مقدس و قرآن و علم» و نیز «علم و نشانه‌های علمی در قرآن»، اذعان دارند که حتی یک آیه هم در قرآن نیست که از منظر علمی قابل تعریض باشد (Ibid).

تحقیق در طبیعت از منظر قرآن

پژوهشگر مسلمان، هرگز نباید از تحقیق پیرامون حقیقت در طبیعت شرمند باشد، به خصوص وقتی با متنی سروکار دارد که به وضوح بیان می‌دارد که خداوند کتاب خود (قرآن) را به حق فرو فرستاده (بقره/ ۲۱۳ و ۲۵۲؛ آل عمران/ ۳ و ۶۰ و ۱۰۸؛ نساء/ ۱۰ و ۱۷۰) و آنچه از طریق محمد نازل شده حقیقت است (رعد/ ۱). این آیات، چالشی است در برابر عالمان؛ یعنی جویندگان حقیقت. مثلاً در قرآن اشاره‌ای علمی به این نکته وجود دارد که همه چیز (نه تنها موجودات زنده)، به صورت زوج‌ها خلق شدند (یس/ ۳۶). این نشانه، باید عالمی را که با همه توان، خرد و تجربه خود به تحقیق پیرامون این حقیقت می‌پردازد، به چالش بگیرد. در همین ارتباط، ذکر این نکته جالب است که تحقیق پیرامون حقیقت، مستلزم علم است. در آیات (حج/ ۵۴؛ سبأ/ ۶) به روشنی تأکید شده است «تا آنان که دانش یافته‌اند، بدانند که این (قرآن) حق است و از جانب پروردگار توست». در آیه (جاثیه/ ۶) خداوند به آیات خود با عنوان حقیقت اشاره می‌کند. همچنین در خود قرآن تصریح شده که این آیات برای مردم عالم قابل ادراک است. در اینجا اجازه دهید، اظهارات قرآن را درباره حقیقت خلاصه کنیم: آنچه در قرآن نازل شده، به حق فرو فرستاده شده است، نشانه‌های خداوند حق‌اند (Ibid).

عدم تعارض بین قرآن و علم

این تصریحات قرآنی، باید عالمان حق‌جو را متقاعد سازد که تعارضی میان قرآن و علم نیست. قرآن به حقیقت خلقت اشاره می‌نماید و علم، به تحقیق پیرامون آن‌ها می‌پردازد. قرآن، یک کتاب علمی نیست. قرآن، کتاب هدایت بشر در همه فعالیت‌های سودمند اوست. از آنجاکه علم و فناوری اجزای تفکیک‌ناپذیر فرهنگ انسانی‌اند، کاملاً طبیعی است که از قرآن انتظار داشته باشیم، مؤید کندوکاو انسان در طبیعت باشد. در واقع، قرآن این کار را با منتهای زیبایی انجام می‌دهد. اولین کلمه وحی «بخوان» است. قرآن مشوق آموختن است و بالاترین تأکید را بر کسب علم قرار می‌دهد. قرآن برای دانشمندان اهمیت قائل است، همچنین به حقیقت علم اشاره می‌کند؛ اما این کار را با منتهای خردمندی و با ارائه برخی از اصول بزرگ علم، انجام می‌دهد. در این ارتباط می‌توان به آیات (آل عمران/ ۱۹۰ - ۱۹۱) اشاره کرد. در این راستا جا دارد، به این نکته اشاره شود که ۳۰ میلیون شکل حیات در عالم هست و دانشمندان، تنها ۵ میلیون از آن‌ها را مورد مطالعه قرار داده‌اند (Ibid).

بوم‌شناسی در قرآن

لازم است، شکل‌های باقیمانده حیات، حفظ و به تفصیل بررسی شوند؛ زیرا از دست رفتن هر یک از آن‌ها، می‌تواند پیامدهای گسترده‌ای برای تعادل بوم‌شناختی جهان و در نتیجه برای وجود خود ما داشته باشد. تعجبی ندارد که بوم‌شناسان امروزی که مدافع حفظ تنوع زیستی‌اند، این اصل اساسی را پذیرفته‌اند که «هیچ چیز به خاطر هیچ خلق نشده است». به علاوه این اصل که منشأ کل دانش بوم‌شناسی است و اصل بزرگ علم تلقی می‌شود، انعکاس نکته‌ای است که در آیه (آل عمران/ ۱۹۱) بیان گردیده است. یک اصل بزرگ در سوره (فرقان/ ۲) بیان گردیده است. وجود تناسب یا اندازه، مورد بحث ریاضیدان‌هایی بوده که متوجه شدند که گلچهره‌های آفتاب‌گردان که در نظر ما این قدر زیباست، در فواصل فزاینده از مرکز و به نسبت «۰، ۱، ۱، ۲، ۳، ۵، ۸، ۱۳، ۲۱»؛ یعنی روشی معروف به زنجیره فیبوناچی (pibonacci) چیده شده‌اند. وقتی از منظر یک مدل ریاضی به یک آفتاب‌گردان می‌نگریم، متوجه وجود مقیاس خاصی در چینش آن می‌شویم. بنابراین، اگرچه قرآن یک کتاب علم نیست؛ اما با استفاده از یک اصل بزرگ که در قالب جملاتی خردمندانه بیان شده، به حقایق علمی بسیاری اشاره می‌کند که می‌تواند بسیاری از قوانین طبیعت را شامل باشد (Ibid).

دانشمندان و کشف حقایق طبیعت

مسئولیت عالمان حق جو این است که قوانین را مورد مطالعه قرار دهند. کار عالم چیست؟ عالم، قانون وضع نمی‌کند. وظیفه عالم، کشف قوانین است. قوانین حاکم بر رفتار ماده بی‌جان و جاندار، از پیش در نظام طبیعت موجود است و عالمان با پرس و جو و تجربه این قوانین را کشف می‌کنند. اگر عالمان این قوانین را کشف نکنند، چه بر سر طبیعت می‌آید؟ آیا طبیعت به شکلی متفاوت با امروز عمل خواهد کرد؟ مسلماً خیر. طبیعت مسیر خود را بنا بر قوانینی که برای آن مقرر گشته، طی می‌کند. تنها آنکه اگر دانشمندان این قوانین را کشف نکرده بودند، انسان آن‌ها را نمی‌شناخت. مثلاً اگر، تیکو براهه، یوهانس کپلر، نیکولاس کوپرنیک، گالیلیو گالیله، ایزاک نیوتون و آلبرت اینشتین متولد نشده بودند، آیا زمین به نحو متفاوتی از امروز به دور خورشید می‌چرخید؟ خیر سیاره‌ها به گردش خود دور خورشید بنا بر معکوس مجذور قانون ثقل ادامه می‌دادند و این قانون را می‌توان از ترکیب قانون حرکت ماده که توسط نیوتن کشف شد و قوانین سیارات که توسط کپلر کشف شد، به دست آورد (Ibid).

اشارات علمی قرآن

قرآن می‌فرماید: ﴿وَكُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ﴾ (یس/ ۴۰)؛ جالب است بدانیم که قبل از زمان کپرنیک هیچ‌کس تصویری از «مدار اجسام سماوی» نداشت، اگرچه این مدار بیش از ۱۴۰۰ سال قبل در قرآن ذکر شده بود. عجیب‌تر آن‌که قرآن تصریح دارد که حرکت اجسام سماوی تابع قانون است، همان

قوانینی که بعدها توسط عالمان کشف گردید. این نکته نیز شایان توجه است که خداوند از مردان و زنان می‌خواهد با نگرستن به خلقت از دیدگاهی علمی و نه به دلیل شکنجه دوزخ یا لذت بهشت ایمان بیاورند. بدین ترتیب در سوره (انبیاء/ ۳۰) خداوند می‌پرسد: «آیا کسانی که کفر ورزیدند، ندانستند که آسمان‌ها و زمین هر دو به هم پیوسته بودند و ما آن دورا از هم جدا ساختیم و هر چیز زنده‌ای را از آب پدید آورده‌ایم؟ آیا باز هم ایمان نمی‌آورند؟» (Ibid).

به نظر می‌رسد، این آیه اشاره‌ای به نظریه مهبانگ (انفجار بزرگ) در باب خلقت باشد (که در حال حاضر نظریه پذیرفته خلقت جهان است). این آیه به خلقت حیات نیز اشاره دارد. بدین ترتیب، دو سؤال از سؤالات بزرگ انسان؛ یعنی «جهان چگونه خلق شد؟» و «حیات چگونه آغاز شد؟» در این آیه گنجانده شده و از کافران خواسته می‌شود که با درک خلقت جهان و خلقت حیات از دیدگاهی علمی، به خالق ایمان بیاورند. بنابراین، حقیقت علمی را اساس ایمان - نه مخالف آن - می‌داند. درباره تأکید قرآن بر حقیقت علمی، می‌توان به کلمه آیه (که از جمله به معنی نشانه است) اشاره کرد. این کلمه بارها و بارها در قالب‌های مختلف در قرآن آمده است. اگر به بررسی این نکته بپردازیم، متوجه می‌شویم؛ اگرچه اجزای سوره‌های قرآن به طور معمول آیه خوانده می‌شود (Ibid).

درواقع، مطالب ذکر شده در آیات (نشانه‌های خدا)، هر یک موضوعاتی دارای اهمیتی علمی است. مثلاً در آیه (بقره/ ۱۶۴) که خلقت آسمان‌ها و زمین در این آیه ذکر شده، در حوزه اختریفی یک و ستاره‌شناسی قرار می‌گیرد. تغییر شب و روز، موضوعی جغرافی و هواشناسی است. راندن کشتی در اقیانوس‌ها، یادآور اصل ارشمیدس است و در دینامیک سیالات به آن پرداخته می‌شود. احیای زمین در اثر بارندگی، موضوع علمی است که به آب‌وهوا، گیاه‌شناسی و کشاورزی می‌پردازد. پراکندن انواع جانوران، موضوع جانورشناسی و ژنتیک است. تغییر بادها و ابرها که میان آسمان و زمین آویخته و در حرکت‌اند، موضوع علم هواشناسی است. این‌ها، همان موضوعات علمی هستند که به‌عنوان آیات (نشانه) ذکر شده‌اند. کلمه آیه، در جاهای دیگر قرآن و به معانی دیگر نیز ذکر شده است؛ اما چیزهایی که به‌عنوان آیه ذکر شده‌اند، اغلب دارای ماهیت علمی‌اند. خالق دیده نمی‌شود، اما خلقت او دیده می‌شود و هدف علم، مطالعه این خلقت با تمام جزئیات آن است. بنابراین در علم، به معنی مطالعه «نشانه‌های» خالق است که وسایل شناخت حقایق خلقت را می‌یابیم. زمانی بود که مسلمانان اولیه برای رسیدن به حقائق علمی، ۸۰۰ سال وقت صرف کردند. اگرچه در اینجا، درباره حقایق علمی صحبت کرده‌ایم؛ اما انواع دیگری از حقیقت در حوزه انسان و ارزش‌های اجتماعی، محبت و زیبایی، همدردی و غیر آن نیز وجود دارد. در دین اسلام، این حقایق نیز باید در قلب حس شده و در زندگی روزمره در عمل درآید (Ibid).

تذکر چند نکته مهم (خاتمه)

در اینجا، لازم است، چند کلمه‌ای اضافه کرده و خواننده را به احتیاط فراخوانیم:

اول: قرآن که وحی الهی است، مبتنی بر حقیقت مطلق است، همان‌طور که در خود قرآن نیز خاطر نشان گردیده است، از هر کس که به این حقیقت مطلق ایمان داشته باشد، دعوت می‌شود که قرآن را به عنوان آزمون حقیقت علمی به کاربرد؛ اما نه برعکس؛ **دوم:** در مورد یافتن نقطه تلاقی قرآن و علم از طریق جستجوی حقیقت، لازم است، انسان تنها آن حقایق علمی را مدنظر قرار دهد که کاملاً بررسی شده و در طول زمان در معرض آزمون قرار گرفته است. سؤالی که می‌توان در این باره مطرح ساخت، این است «اگر با آیه‌ای روبرو شویم که از دیدگاه علمی قابل توضیح نباشد، چه باید کرد؟» پاسخ این سؤال در این نکته قرار دارد که علم، برای مقصود تحقیق پیرامون حقیقت بر روش‌شناسی خاصی استوار است؛ اما این روش‌شناسی، بدون محدودیت نیست. احتمال دارد، بخشی از واقعیت فراتر از محدودیت‌های زیست‌شناختی ما بوده و بیرون حوزه روش‌شناسی به‌کاررفته باشد (Ibid).

بنابراین، ممکن است، همه حقایق موضوع علم نباشد. اگرچه دانشمندان نمی‌توانند کارها را نیمه‌کاره رها سازند؛ اما اگر می‌خواهند تحقیقشان را انجام دهند، محتاج یک نقطه آغاز و مجموعه‌ای از روش‌ها هستند، پس باید به خاطر داشته باشند که اگر در مرحله فعلی معلومات علمی، قادر به ادراک یک آیه قرآن از منظر علمی نباشیم، این احتمال وجود دارد که با پیشرفت علم در زمینه مربوط، قادر به تبیین بهتر آیه گردیم. در این ارتباط می‌توان به این آیه اشاره کرد: «پاک‌خدایی که از آنچه زمین می‌رویند و نیز از خودشان و از آنچه نمی‌دانند، همه را نر و ماده گردانیده است» (یس/۶). وقتی بیش از ۱۴۰۰ سال پیش این آیه نازل شد، انسان چیزهایی درباره خلقت گیاهان و جانوران به صورت زوج‌زوج می‌دانست؛ اما آیه نه تنها این مورد خاص خلقت که به چیزهایی که مردم در آن زمان، از آن‌ها ناآگاه بودند نیز اشاره دارد. سال‌ها بعد در دهه ۱۹۲۰، دیراک، نظریه ذره و ضد ذره را با تحقیق پیرامون معادله حرکت الکترون آزاد کشف کرد. در نتیجه این کشف امروز می‌دانیم که همه ذرات بنیادین، طبیعت ضد ذره‌های خود را دارند؛ یعنی الکترون و پوزیترون، پروتون و ضد پروتون و غیر آن، به علاوه با پیشرفت فیزیک، ذرات دارای انرژی بالا، دریافتیم که خلقت زوج‌ها هم در جهان جاندار و هم در جهان بی‌جان صورت می‌پذیرد (Ibid).

سخن پایانی

در نتیجه؛ امروز معنای آیه فوق را کمی بهتر از گذشته درک می‌کنیم. نکته‌ای که در اینجا بیان شد، آنکه قرآن حاوی حقایق مطلق است. همین‌که انسان به تحقیق پیرامون حقایق دنیای مخلوق می‌پردازد، درک انسان از آیات قرآنی هر چه بیشتر به کمال سوق می‌یابد. ما در هزاره جدید چالش‌های علمی فراوانی در پیش داریم. اگر بخواهیم با این چالش‌ها روبرو شویم، لازم است نه تنها خود را آماده پیشرفت در زمینه فناوری سازیم که باید یاد بگیریم که ارزش حیات را نیز حفظ کنیم. حقیقت و تنها حقیقت، باید اساس همه اعمال و افکار ما باشد. در اسلام اعلام شده که قرآن منبع حقایق است. بدین دلیل نه تنها باید خوانده که باید درک نیز شود. درک قرآن تنها با پیشرفت معلومات علمی ما می‌تواند افزایش یابد (Ibid).

ب. نقد و بررسی مقاله

در بررسی و نقد متون علمی، باید با دید انصاف و پرهیز از نگرش جانبدگرایی به مباحث، آن‌ها را مورد واکاوی قرار داد. از این رو، در این مقاله با رعایت اعتدال و قواعد اصول علمی و نوشتاری، ابتدا نقاط قوت و سپس نقاط ضعف و نقدهای این نگاشته بیان می‌گردد.

۱. نقاط قوت مقاله

در این مقاله می‌توان نقاط قوت ذیل را بیان نمود؛

یک. مقدمه‌وار بودن مقاله

نویسنده پیش از بازگویی آیات علمی قرآن و بررسی آن‌ها، به صورت آغازین همواره پیدایش علم را از پرسش دانسته، سپس ترغیب قرآن به پرسش را بر اساس آیات قرآنی مورد تحقیق قرار داده است.

دو. چینش منطقی مباحث علمی مقاله

در آغاز آیات قرآنی ترغیب‌کننده به آموختن دانش، همچنین آیات دعوت‌کننده به تفکر و تعقل و اندیشیدن در نشانه‌های آسمان و زمین و... را بازگو نموده است، سپس به عدم وجود تعارض بین قرآن و علم جدید اشاره نموده و آن را مورد کنکاش قرار داده است، سرانجام آیات علمی و پاره‌ای از اعجازهای علمی قرآن در زمینه علوم طبیعی را مورد پژوهش و تحقیق قرار داده است.

سه. کارشناس بودن نگارنده مقاله در حوزه علوم طبیعی

نویسنده خود دارای تخصص در زمینه فیزیک هسته‌ای، همچنین دارای خبرگی در حوزه علوم طبیعی است. بدین جهت به دیگر اعجازهای علمی قرآن در پهنه‌های علوم انسانی و اسلامی اشاره ننموده و آن‌ها را مورد واکاوی قرار نداده است.

چهار. دارای پیش فرض و مبنی مند بودن مقاله

نگارنده مقاله خویش را بر اساس پیش فرض‌ها و مبانی ذیل مورد پژوهش قرار داده است: ۱- الهی بودن قرآن و مطابقت آن با حقیقت و واقع (حق بودن قرآن)؛ ۲- جواز تحقیق و پرسش در قرآن؛ ۳- ترغیب قرآن به اندیشیدن و تعقل در نشانه‌های خداوند در طبیعت و...؛ ۴- وجود اعجاز علمی در قرآن؛ ۵- نفی ناسازگاری بین قرآن و یافته‌های جدید علمی.

پنج. اشاره به پاره‌ای از نگاشته‌های علمی در این زمینه

نگارنده برخی از نگاشته‌ها در زمینه علوم طبیعی را بازگو نموده است. همچون کتاب «مقایسه‌ای میان تورات، انجیل، قرآن و علم»، موریس بوکای. گرچه تتبع ایشان ناقص و نارسا است؛ اما نسبت به دیگر مستشرقان که بدون مراجعه به منابع مورد بحث و عدم اطلاع کافی از مباحث قرآنی، اندیشه‌های خویش را بر قرآن تحمیل و به آن نسبت می‌دهند، نیکوتر است.

۲. نقاط ضعف مقاله

این مقاله همانند سایر پژوهش‌های علمی، دارای نقاط قوت و نقاط ضعف است. در این بخش تلاش می‌شود، به نقاط ضعف در پهنه‌های گوناگون مقاله از حیث ساختار، محتوا، منابع و روش اشاره گردد، تا بتوانیم نگرش منصفانه درباره اعجاز و تفسیر علمی و روش آن، دیدگاه‌های اندیشمندان قرآن پژوه در این زمینه داشته باشیم.

اول. اشکالات ساختاری مقاله

یک. عدم ذکر پیشینه

از جمله اشکالات ساختاری مقاله، نبود پیشینه تحقیق است، چون که پیشینه بازگوکننده آخرین نوآوری‌ها در زمینه پژوهش است، همچنین از تکرار مباحث و مسائل جلوگیری می‌نماید.

دو. عدم بیان طرح مسئله پژوهش

نگارنده به صورت واضح دغدغه و مسئله مورد پژوهش را بازگو ننموده است، بدین جهت مباحث این تحقیق دچار آمیختگی گردیده و مسئله مورد بحث و نتیجه آن، در هاله‌ایی از ابهام واقع شده است؛

چراکه نگارنده، بین تفسیر آیات علمی یا اشاره به اعجاز علمی یا بازگویی اشارات علمی شگفت‌انگیز یا نظریه‌پردازی علمی در قرآن، هیچ تفاوتی قائل نشده و همه آیات را بدون بازگویی غایت آن‌ها به صورت آمیخته موردبررسی قرار داده است. همچنین در پاره‌ای از فرازهای پایانی مقاله، مبحث را بر عدم ناسازگاری بین علم جدید و قرآن پیش برده است.

دوم. اشکالات محتوایی مقاله

یک. عدم نگرش به قرائن متصل به آیات و همچنین عدم بهره‌وری از فهم پیشینیان در تفسیر آیات قرآنی قرآن‌پژوهان جهت تفسیر آیات علمی و پرهیز از غلطه‌ور شدن در تفسیر به رأی و تحمیل اندیشه و ذوق شخصی بر آیات، توجه به قرائن عقلی و نقلی قطعی، همچنین بهره‌وری از فهم پیشینیان، تطابق تفسیر علمی با آیه، تناسب تفسیر علمی با وحدت موضوعی آیات، عدم قرار دادن قرآن در معرض نظریات علمی و... را ضروری می‌دانند (العک، اصول التفسیر لکتاب الله المنیر، ۱۴۰۶: ۲۲۴؛ رضایی، منطق تفسیر قرآن، ۱۳۹۶: ۲/۲۳۲).

نویسنده مقاله پاره‌ای از آیات را بدون توجه به روایات و دیدگاه‌های قرآن‌پژوهان اسلامی، به معنا یا مصداق خاص سوق و تخصیص نموده است، همچون تخصیص تفسیر آیه ۱۰۱ سوره یونس به عالمان طبیعت اصرار می‌ورزد که «نگریستن در آسمان و زمین کار عالمان طبیعت است».

درحالی‌که عموم مفسران، نگریستن در نشانه‌های خداوند، آسمان و زمین را ساده‌ترین روش خداشناسی و مبدأشناسی می‌دانند و دعوت آیه در این زمینه را عمومی برای همه مردم قلمداد می‌کنند و هرچه انسان آمادگی پذیرش حق را دارد، به همان مقدار از این نشانه‌ها فیض می‌برد (حوی، الاساس فی التفسیر، ۱۴۲۴: ۵/۲۵۱۵؛ فخررازی، التفسیر الکبیر، ۱۴۲۰: ۱۷/۳۰۶).

همچنین برخی دیگر از قرآن‌پژوهان، نگریستن در نشانه‌های طبیعی در آسمان و زمین، همچنین اندیشیدن در نظم حکم‌فرما بر طبیعت را نشان از تحصیل راه اختیاری توحید و ایمان بازگو می‌نمایند و این آیه را از آیات نفی‌کننده مسئله جبر و سلب آزادی اراده در انسان می‌دانند. از طرفی هم، این آموزه‌ها را سرانجام مطالعه آفرینش بیان می‌کنند (طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۳۹۰: ۱۴/۲۷۸؛ مکارم، تفسیر نمونه، ۱۳۷۱: ۸/۳۹۳).

نکته مهم این است که تأکید قرآن در آیات گوناگون بر اندیشیدن در آیات الهی در آسمان و زمین و آن را از صفات مؤمنان شمردن، دلیل بر عمومی بودن پیام این آیه قرآنی برای عموم مردم دارد (بقره/ ۲۲ و ۱۶۴؛ آل‌عمران/ ۱۹۱؛ رعد/ ۳). هرچند بهره مردم از این نشانه‌های خدادادی، بر اساس میزان درک و

گرایش آن‌ها متفاوت است و استفاده عالمان طبیعت و نجوم به دلیل کاردانی در این حوزه بیشتر از دیگر انسان‌هاست؛ اما نمی‌توان پیام و آموزه‌های قرآنی را بدون توجه به هدف اصلی قرآن از بازگویی و یادآوری آیات الهی، آن‌ها را تنها به قشر خاص (عالمان طبیعت) تقیید نمود.

البته ناگفته نماند، پاره‌ای از قرآن پژوهان این آیه را اتمام حجت خداوند بر کفار قلمداد می‌کنند؛ زیرا که پروردگار متعال در آیات گوناگون مراحل تدریجی متعدد با کافران را بازگو نموده است. نخست: شگفتی و تعجب از بی‌توجهی کافران به نشانه‌های خداوند؛ دوم: بازگویی نشانه‌های خداوند در آسمان و زمین، همچون کیفیت خلقت آسمان و زمین، خلقت حیوانات، شگفت‌آوری خلقت انسان و...؛ سوم: نکوهش کافران به دلیل عدم تفکر و اندیشیدن در آیات الهی؛ چهارم: آنان را بی‌عقل و اندیشه تلقی کردن، به دلیل عدم آمادگی پذیرش حقیقت آیات الهی (قرطبی، الجامع لاحکام القرآن، ۱۳۶۴: ۳۳۰/۷؛ شربینی، تفسیر السراج المنیر، ۱۴۲۵: ۴۵/۲).

دو. نوآور نبودن و عدم ارائه جستارهای علمی در مقاله

«دانشنامه اولیور لیمن»، نخستین جلد آن در سال ۲۰۰۵ چاپ گردید که پیش از آن، نگاشته‌های متعددی در حوزه قرآن و علوم طبیعی نوشته شده است که به مسائل مورد کاوش مقاله پرداخته‌اند. از این رو، واکاوی مقاله نسبت به آن‌ها نوآوری ندارد. نگاشته‌های قرآن پژوهان اسلامی دیگر که تحقیقات مفصل و شایانی پیش از این مقاله در زمینه خلقت آسمان و زمین، آغاز جهان، زیست و بوم‌شناسی، بررسی دیدگاه‌های گوناگون در این پهنه و... داشته‌اند. به‌عنوان نمونه:

۱- کتاب «مقایسه تورات و انجیل و قرآن و علم، نگاشته موریس بوکای که نویسنده آن در این کتاب به مباحث علوم طبیعی، همچون خلقت آسمان و زمین از منظر علم جدید و قرآن، زیست‌شناسی گونه‌های نبات و حیوان، دانش فلک و نجوم و مقایسه آن بر اساس آیات قرآنی پرداخته است.

۲- کتاب «پژوهشی در اعجاز علمی قرآن»، محمدعلی رضایی اصفهانی، نخستین چاپ در سال ۲۰۰۲ م.

۳- کتاب «الإعجاز العلمی فی القرآن الکریم»، سعیدصلاح الفیومی، چاپ ۲۰۰۴ م.

۴- کتاب «الإعجاز العلمی فی القرآن الکریم مع الله فی السماء»، سعیدصلاح الفیومی، چاپ ۲۰۰۴ م.

۵- کتاب «الاعجاز العلمی فی القرآن، تأسیلاً فکری تاریخ و منهج»، سامی احمد الموصلی،

چاپ ۲۰۰۱ م.

و صدها کتاب و مقاله دیگر که در این زمینه از پژوهشگران اسلامی و اندیشمندان قرآن پژوه پیش از نگاشتن مقاله مؤلف نوشته شده است.

سه. برابری پاره‌ای از آیات قرآنی بر فرضیه‌های علوم طبیعی

نگارنده، تلاش نموده است، پاره‌ای از آیات که صبغه علمی در حوزه علوم طبیعی داشته‌اند را جمع‌آوری نماید، لکن در تفسیر پاره‌ای از آن‌ها، از روش تطبیق قرآن بر برخی یافته‌های ظنی، «همانند: تطبیق نظریه مهبانگ یا تحمیل دیدگاه کپرنیک بر آیات علمی قرآن»، بهره برده است که منجر به تفسیر به رأی گردیده است؛ زیرا که اندیشمندان قرآن‌پژوه امروزه، روش تطبیق قرآن بر یافته‌های ظنی را همچنین تفسیر آن بر اساس این یافته‌ها را جایز ندانسته و آن را تفسیر به رأی قلمداد می‌کنند (مراغی، الدروس الدینیة، بی تا: ۶۱؛ ابو حجر، التفسیر العلمی للقرآن فی المیزان، ۱۴۱۱: ۲۳۱؛ ذهبی، التفسیر و المفسرون، ۱۹۷۶ م: ۲ / ۵۱۹)؛ در صورتی که نه تنها تطبیق آیه ۳۰ سوره انبیاء بر دیدگاه انفجار عظیم مهبانگ منجر به تفسیر به رأی می‌شود، بلکه موجب تشکیک مردم به حقانیت قرآن پس از ابطال فرضیه‌های ظنی علوم تجربی می‌گردد.

بررسی تشابه نظریه مهبانگ با دیدگاه قرآن

نخست: درباره آغاز جهان و پیدایش آن، دیدگاه‌های گوناگونی (مهبانگ، حالت پایدار، پلازما، کهبانگ) مطرح شده است.

دوم: نظریه مهبانگ یا همان انفجار بزرگ، نخست در اوایل قرن بیستم توسط یافته‌های «ادوین هابل» تأیید شد که «جرج لمایتر بلژیکی» و «ژرژ گاموف روسی» از نخستین طرفداران این نظریه بودند. سوم: عناصر اصلی نظریه مهبانگ عبارت‌اند از: جهان آغاز و پایانی دارد. جهان، روزگاری آتش‌گویی وسیع و در بردارنده گازهای بی‌نهایت چگال و سوزان با بیش از تریلیون‌ها درجه حرارت، عناصر اصلی این گازها متشکل از هیدروژن و هلیوم بوده است. انفجار این گازها، سبب پدیدار شدن کهکشان‌ها، ستارگان، و... گردیدند (مسترحمی، تفسیر موضوعی قرآن ویژه جوانان، ۱۳۸۷: ۵۵/۵؛ فیومی، الاعجاز العلمی فی القرآن الکریم مع الله فی السماء، ۱۴۲۵: ۶).

چهارم: گرچه از ظاهر آیات قرآنی استفاده می‌شود که جهان ابتدا از گازهای داغ تشکیل شده است؛ اما سایر عناصر نظریه مهبانگ مثل انفجار عظیم، آیه استشهادی در آن باره، مطلب صریحی ندارد. پنجم: با توجه به وجود دیدگاه‌های گوناگون در پیدایش آغاز جهان و عدم اثبات قطعی آن‌ها، نمی‌توان هیچ‌کدام را به قرآن نسبت داد (رضایی، پژوهشی در اعجاز علمی قرآن، ۱۳۸۱: ۱۰۵/۱).

چهار. منحصر نمودن شگفتی‌های علمی قرآن به علوم طبیعی

نگارنده مقاله، آیات و اعجاز علمی قرآن را در علوم طبیعی (sciences) منحصر نموده و هیچ‌گونه اشاره‌ای حتی به نحو استطرادی به دیگر آیات علمی در زمینه علوم انسانی و اسلامی نداشته

است، درحالی که اندیشمندان قرآن پژوه، آیات علمی قرآن را منحصر درزمینه علوم طبیعی نمی دانند، بلکه امروزه تفسیر علمی قرآن دربرگیرنده اعجازاتی درزمینه علوم تجربی (علوم طبیعی: فیزیک، شیمی و...)، علوم انسانی (جامعه شناسی، روان شناسی و...)، علوم عقلی (ریاضی، فلسفه و...) است. بدین جهت پاره ای از اندیشمندان اسلامی، قرآن کریم را باعث پیدایش برخی از علوم و گسترش پاره ای از علوم انسانی، طبیعی و عقلی می دانند.

به عنوان نمونه علامه طباطبایی و دیگر قرآن پژوهان بر این باورند که قرآن باعث پیدایش تفسیر، حدیث، رجال، اخلاق، تجوید، کلام، علوم قرآن و... گردید (طباطبایی، قرآن در اسلام، ۱۳۵۳: ۱۶۰؛ شفیعی کدکنی، نهضت علمی مسلمانان، بی تا: ۵۱). همچنین بر اساس اعترافات مستشرقانی، همچون؛ دینورت، دکتر گرینه فرانسوی و... قرآن باعث گسترش و رشد علوم انسانی، طبیعی و عقلی، همچون؛ علم پزشکی، نجوم، فلسفه، فیزیک، منطق، اقتصاد، ریاضی، سیاست و... نیز شد (صداقت، قرآن و دیگران، بی تا: ۱۵؛ ولایتی، پویایی فرهنگ و تمدن اسلام و ایران، ۱۳۸۲: ۱/۲۵).

همان طور که امروزه با استقرار حکومت جمهوری اسلامی در عرصه پهناور ایران اسلامی با پژوهش و تحقیقات انجام گرفته توسط مؤسسات مختلف، معلوم گردیده که قرآن، تأثیرات فراوانی بر علوم به جای گذاشته است، به عنوان نمونه:

۱- جهت دهی به مبانی و اهداف علوم به ویژه علوم انسانی: همچون؛ بازگویی هدف گذاری اقتصادی (حشر/ ۷؛ مانده/ ۸؛ حدید/ ۲۵) از منظر قرآن، این نتیجه را داده که هدف اقتصاد از منظر قرآن، نباید ثروت آوری و ثروت اندوزی صرف باشد، بلکه ثروتی مطلوب قرآنی است که در راستای عدالت و خداپرستی قرار بگیرد.

۲- نظریه پردازی علمی: همچون نظریه مشروعیت در نظام سیاسی (نساء/ ۵۹). قرآن برخلاف نظام های سیاسی و لیبرالی که مشروعیت حکومت را بر اساس رأی مردم می دانند، رأی مردم را دارای جایگاه بلندی می داند که معیار مقبولیت حکومت است؛ اما منشأ مشروعیت را فرمان خدا می داند که از طریق پیامبر ﷺ و جانشینان خاص ﷺ و عام آن حضرت ﷺ متبلور می گردد.

۳- اصلاح و بازسازی علوم، به ویژه علوم انسانی: چون که بیشتر علوم به ویژه علوم انسانی معاصر در لابه لای فرهنگ غربی و بر اساس آن رشد نموده و اهداف فرهنگ غربی، همچون؛ اومانیسیم، سکولاریسم و... بر آن حکم فرماست. همان طور که غایت بنیادین امروزی علوم انسانی، اموری همچون: انسان محوری، لذت گرایی، جدایی دین از سیاست و... است (رضایی، منطق تفسیر قرآن، ۱۳۹۲: ۲۰۰/۵-۲۰۲)، در صورتی که از دیدگاه قرآن کریم، به لحاظ دو ساحتی بودن وجود انسان،

سعادت او بر اساس دین در گیتی فناپذیر و آخرت او تأمین می‌گردد. بدین جهت است که آموزه‌های قرآن، اثبات‌کننده انفکاک‌ناپذیری دین و دنیا، بلکه دین را مجموعه مقررات الهی برای انسان از پیش از تولد تا پس از مرگ او می‌داند و تضمین سعادت او را در تطبیق آموزه‌های دینی بازگو می‌کند. افزون بر این، غایت علوم انسانی از منظر قرآن، بر محوریت خدانشناسی و فرجام‌شناسی و بازگشت به سوی او مبتنی گردیده است که بر اساس این مبانی، قطعاً علوم انسانی جدیدی پا به عرصه وجود می‌گذارد.

پنج. وارونه جلوه دادن شمارش آیات علمی قرآن

نگارنده، آیات علمی قرآن را در تعداد ۷۵۰ آیه محصور ساخته است، در صورتی که قرآن پژوهان، شمارش آیات علمی قرآن را بیش از ۲۰۰۰ آیه قلمداد می‌کنند (رضایی، بررسی مبانی کتاب نقد قرآن، بی تا: ۹۷/۱). عده‌ای دیگر از اندیشمندان اسلامی، تعداد آیات علمی را با احتساب موارد تکراری ۱۳۲۲ آیه بازگو نموده‌اند که حدود ۲۰ درصد قرآن را دربر می‌گیرد (الحبال، العلوم فی القرآن، ۱۴۱۸: ۳۵ - ۳۶). گرچه محتمل است که نگارنده مقاله، تعداد آیات علمی مذکور را بر اساس واژه «علم» که بیش از هفت صد بار در قرآن ذکر گردیده، شمرده است.

شش. فزونه‌گویی در سازگاری قرآن و علم

اصرار ورزی بیش از حد نگارنده مقاله و تمسک به اندیشه‌های برخی از اندیشمندان مستشرق، نوعی بزرگ‌نمایی در زمینه سازگاری مطلق قرآن با علم را برجسته می‌نماید. این در حالی است که پاره‌ای از یافته‌های علمی، در حد فرضیه هستند و در ظاهر، ناسازگار با قرآن هستند. گذشته از این، پافشاری مذکور جهت پذیرش این دیدگاه، پیامدهای منفی فراوانی از آن جمله: پیروی قرآن از علم و تحمیل نظریات علمی و فرضیه‌های گوناگون ثابت نشده بر قرآن کریم و درنهایت، تفسیر به رأی به دنبال دارد.

چنانچه، پاره‌ای از اندیشمندان قرآن‌پژوه جهت اثبات نبود ناسازگاری بین علم و قرآن، بزرگ‌نمایی نموده و ناگزیر دیدگاه‌های علمی را بر قرآن تحمیل کرده‌اند. همچون آیه «يَحْمِلُ عَرْشَ رَبِّكَ يَوْمَئِذٍ ثَمَانِيَةً» (حاقه/۱۷) را به فلک نهم هیئت بطلمیوسی و «ملانکه» هشت‌گانه را به افلاک هشت‌گانه «ماه، خورشید، زهره، عطارد، زحل، مشتری، مریخ و فلک ثوابت» تفسیر و نظریه بطلمیوسی را بر قرآن تطبیق نمودند (ابن‌سینا، رسائل ابن‌سینا، ۱۹۰۸: ۱۲۴ - ۱۲۵)؛ یا مدعی وجود ریشه‌های تمام علوم در قرآن، همانند طب، نجوم، هندسه و... گردیدند (سیوطی، الاتقان فی علوم القرآن، ۱۴۲۱: ۲/۲۶۱ - ۲۶۲).

هرچند نویسنده مقاله، با استناد به آیات گوناگون قرآنی و باور به حق و واقع‌نما بودن قرآن و نبود باطل در آن و... جهت رد ناسازگاری بین قرآن و علوم طبیعی بسیار کوشیده و حق مطلب را به خوبی ادا نموده است.

سوم. اشکالات روشی

آمیختگی جستارهای قرآنی

نگارنده مقاله، از سویی به سبب عدم نمایان‌سازی غایت خویش در نگارش مقاله، دچار آفت آمیختگی مطالب گشته و از سوی دیگر سردرگمی از حیث روش تفسیر علمی را دچار گردیده است.

۱- غایت‌مند نبودن: غایت مقاله نمایان نیست، در بیان کدام‌یک از ابعاد ذیل قرار دارد. آیا در مقام بازگویی شگفتی‌های علمی قرآن است؟ می‌خواهد اعجاز علمی قرآن را ثابت بکند؟ تفسیر آیات علمی را دنبال می‌کند؟ ابعاد نظریه‌پردازی علمی قرآن را پی می‌گیرد؟ یا به دنبال رفع ناسازگاری ظاهری یافته‌های علمی با قرآن است؟

۲- ابهام در روش تفسیر علمی: از اصرار ورزی بیش‌ازحد نگارنده بر نبود ناسازگاری بین قرآن و علم، همچنین بیان حق بودن قرآن و... پی برده می‌شود که ایشان به قرینه بودن یافته‌های علمی جهت فهم هر چه بیشتر قرآن باور دارد؛ اما وجود تطبیق پاره‌ای از یافته‌های علمی ثابت نشده (نظریه مهبانگ، کپرنیک و...) بر آیات قرآن، روش تفسیر علمی ایشان را در هاله‌ای از ابهام قرار می‌دهد.

چهارم. اشکالات منبعی

یک. عدم مستندسازی مقاله از جهت منابع

یکی از اشکالات اساسی این مقاله، آن است که نگارنده در هیچ موردی از نوشته خود، به منابع قرآنی و حدیثی ارجاع نداده و تنها به معرفی دو نگاه‌گشته در زمینه قرآن و علم بسنده نموده است. درحالی‌که این مقدار، در یک مقاله غایت‌مند کافی نیست و باید مقاله و محتوای آن، مستندسازی گردد تا صحت و سقم نظریات علوم تجربی و انسانی بر اساس دیدگاه‌های اندیشمندان قرآنی و نوآوری نگاشته در این پهنه نمایان گردد.

به دیگر سخن، قرآن‌پژوه باید در زمینه‌هایی همچون مراجعه به منابع اصیل قرآنی و حدیثی، تخصص کافی داشته باشد تا با تکیه بر قرائن قطعی عقلی و نقلی آیات قرآنی از غلطه‌ور شدن به تفسیر به رأی نجات یابد. افزون بر آن، از فهم پیشینیان جهت پدیدار شدن کاستی‌ها و دستیابی ساده و آسان به معارف قرآنی و تکمیل پژوهش خود بهره کافی بنماید.

دو. عدم احراز شرایط عام و خاص مفسر در نگارنده مقاله

قرآن‌پژوهان در نگاه‌گشته‌های تفسیری و قرآنی خود بر اساس استناد به روایات معصومین علیهم‌السلام، برای مفسر شرایط خاصی ذکر می‌نمایند.

۱- شرایط عام ضروری: شرایطی هستند که تفسیرکننده بدون داشتن آنها، به تفسیر به رأی و تحمیل ذوق شخصی بر آیات منتهی می‌گردد، همچون آشنایی با ادبیات عرب، علوم قرآن، اصول فقه، فقه، علوم حدیث، تاریخ و جغرافیای محل نزول آیات، لغت، تصریف، مبانی و پیش فرض‌های تفسیر، روش و قواعد آن و... (سیوطی، الاتقان فی علوم القرآن، ۱۴۲۱: ۲/ ۴۳۴).

۲- شرایط خاص ضروری تفسیر علمی: قرآن پژوهان علاوه بر شرایط عام یادشده برای مفسر، جهت تفسیر آیات علمی قرآن معیارهای خاص دیگری، همانند یقینی و قطعی بودن علوم تجربی، رعایت تناسب ظاهر آیه با جستارهای علمی، استفاده از گونه صحیح تفسیر علمی و... ذکر نموده‌اند (رضایی، منطق تفسیر قرآن، ۱۳۹۶: ۲/ ۲۳۲ - ۲۳۳).

۳- شرایط کمال: این‌ها نیز مواردی هستند که در تعمیق و استفاده حداکثری از قرآن، مؤثر است، همچون آگاهی از علم کلام (اصول دین)، ایمان، اطلاع از مکاتب و علوم مرتبط با قرآن، ممارست بر تفسیر قرآن و... (سیوطی، الاتقان، ۱۴۲۱: ۲/ ۴۳۴).

دقت و تأمل در مقاله حاضر، نشان‌گر این است که شرایط فوق، در نگارنده مقاله به دلیل عدم تخصص در دانش تفسیر قابل مشاهده نیست. شاهد بر آن، عدم رعایت پاره‌ای از معیارهای خاص تفسیر علمی همچون تطبیق یافته‌های ظنی بر آیات قرآنی است. هرچند نگارنده، تلاش زیادی نموده که نظریه‌های علمی را قرینه برای فهم آیات قرآنی بگذارد و ناسازگاری ظاهری بین برخی یافته‌های علمی و مفاد آیات قرآن را برطرف سازد.

نتیجه

از آنچه بیان شد، معلوم گردید که:

۱- باور به الهی و حق بودن قرآن، عدم ناسازگاری بین قرآن و یافته‌های جدید علمی، مبنی‌مند بودن مقاله، مقدمه‌وار بودن پژوهش از نقاط قوت مقاله شمرده می‌شود.

۲- اشکالات ساختاری، همچون عدم ذکر پیشینه، عدم بیان طرح مسئله؛ و ایرادات محتوایی، همانند نوآر نبودن جستارهای علمی مقاله، عدم بهره‌وری از فهم پیشینیان قرآنی، وارونه جلوه دادن آیات علمی و...؛ آفت‌های روشی، از جمله: آمیختگی جستارهای علمی و نقایص منبعی، مانند عدم مستندسازی مقاله از جهت منابع؛ و درنهایت، دارا نبودن به شرایط تفسیر در نگارنده و... از نقاط ضعف و کاستی‌های این پژوهش به شمار می‌آید.

منابع

۱. قرآن کریم، ترجمه: رضایی اصفهانی، محمدعلی و همکاران، موسسه تحقیقاتی فرهنگی دارالذکر، قم: ۱۳۸۳ ش.
۲. ابن سینا، حسن ابن علی، رسائل ابن سینا، چاپ هند، بی جا: ۱۹۰۸ م.
۳. ابو حجر، احمد عمر، التفسیر العلمی للقرآن فی المیزان، دار قتیبة، بیروت: ۱۴۱۱ ق.
۴. حوی، سعید، الاساس فی التفسیر، دارالسلام، مصر: ۱۴۲۴ ق.
۵. الحبال، محمد، العلوم فی القرآن، بی جا: ۱۴۱۸ ق.
۶. رضایی اصفهانی، محمدعلی، علوی، سید حسین، «بررسی اعجاز قرآن در دانشنامه قرآن الیور لیمن»، دوره ۱۳، شماره ۲۴، بهار و تابستان ۱۳۹۷،
۷. رضایی اصفهانی، محمدعلی، بررسی مبانی کتاب نقد قرآن، پژوهش های تفسیر و علوم قرآن، قم: بی تا.
۸. —، پژوهشی در اعجاز علمی قرآن، کتاب مبین، رشت: چاپ سوم، ۱۳۸۱ ش.
۹. —، «معرفی و بررسی دائرةالمعارف الیور لیمن»، مجله قرآن و مستشرقان، ۱۳۸۸.
۱۰. —، منطق تفسیر قرآن، مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی، قم: ۱۳۹۶.
۱۱. ذهبی، محمدحسین، التفسیر و المفسرون، دار کتب الحدیث، بی جا: ۱۹۷۶ م.
۱۲. سیوطی، جلال الدین، الاتقان فی علوم القرآن، دارالکتب العربی، بیروت: ۲۰۰۱ م.
۱۳. شریینی، محمدبن احمد، تفسیر السراج المنیر، دارالکتب العلمیه، بیروت: ۱۴۲۵ ق.
۱۴. شفیعی کدکنی، محمدرضا، «نهضت علمی مسلمانان»، نامه آستان قدس، شماره ۵، ۱۳۴۰.
۱۵. صداقت، سید علی اکبر، کتاب قرآن و دیگران، چاپ و نشر روح، قم: بی تا.
۱۶. طباطبایی، محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، بیروت: ۱۳۹۰.
۱۷. —، قرآن در اسلام، دار الکتب الاسلامیه، تهران: ۱۳۵۳ ش.
۱۸. العک، خالد عبدالرحمن، اصول التفسیر لکتاب الله المنیر، مطبعة فارابی، دمشق: ۱۴۰۶ ق.
۱۹. فخررازی، محمدبن عمر، التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)، دار إحياء التراث العربی، بیروت: ۱۴۲۰ ق.

۲۰. الفيومي، سعيد صلاح، الاعجاز العلمي في القرآن الكريم مع الله في السماء، مكتبة القدس، القاهرة: ۱۴۲۵ ق.
۲۱. قرطبي، محمد بن احمد، الجامع لاحكام القرآن، ناصر خسرو، تهران: ۱۳۶۴ ش.
۲۲. مسترحمي، عيسى، تفسير موضوعي قرآن ويژه جوانان، ج ۵، پژوهش های تفسير و علوم قرآن، قم: ۱۳۸۷.
۲۳. مراغي، محمد مصطفی، الدروس الدينية، بی جا: بی تا.
۲۴. مكارم، ناصر، تفسير نمونه، دارالكتب الاسلاميه، تهران: چاپ دهم، ۱۳۷۱ ش.
۲۵. ولايتي، علي اكبر، پويای فرهنگ و تمدن اسلام و ايران، چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه، تهران: ۱۳۸۲ ش.

26. Mohmmad shamshiri ali, Quran and knowledge article, Oliver leemen encyclopedia, Page473 to 477 ,2000.

Bibliography

1. The Holy Quran, translated by Rezaei Esfahani, Mohammad Ali et al., Dar al-Dhikr Cultural Research Institute, Qom: 2004.
2. Ibn Sina, Husain Ibn Ali, treatises of Ibn Sina, India, n. p.: 1908.
3. Abu Hajar, Ahmad Omar, The Scientific Interpretation of the Qur'an in Al-Mizan, Dar Qutaybah, Beirut: 1411 AH.
4. Hawi, Saeed, Al-Asas Fi Al-Tafsir, Dar al-Salam, Egypt: 1424 AH.
5. Al-Habal, Muhammad, Al-Ulum Fi Al-Quran, n. p.: 1418 AH.
6. Rezaei Esfahani, Mohammad Ali, Alawi, Seyyed Hussein, "Study of the Miracle of the Quran in: "the Quran: an Encyclopedia" by Oliver Leaman", Volume 13, Number 24, spring and summer 1397,
7. Rezaei Esfahani, Mohammad Ali, a Study of the Basics of the Book of Quran Criticism, Research on Quranic Interpretation and Sciences, Qom: n. d.
8. _____, A Research in the Scientific Miracle of the Quran, Mobin Book, Rasht: Third Edition, 2002.
9. _____, "Introduction and review the Quran: an Encyclopedia" by Oliver Leaman ", Journal of Quran and Orientalists, 2009.
10. _____, Logic of Quran Interpretation, International Center for Translation and Publication of Al-Mustafa, Qom: 1396.
11. Zahabi, Mohammad Hussein, Tafsir and commentators, Dar Kitab al-Hadith, n. p.: 1976.
12. Souti, Jalaluddin, Al-itqan Fi Uloom Al-Quran, Dar Al-Kitab Al-Arabi, Beirut: 2001.
13. Sherbini, Mohammad Ibn Ahmad, Tafsir Al-Siraj Al-Munir, Dar Al-Kitab Al-Almiyeh, Beirut: 1425 AH.
14. Shafiee Kadkani, Mohammad Reza, "Muslim Scientific Movement", Astan Quds Letter, No. 5, 1340.

15. Sedaghat, Seyyed Ali Akbar, Book of Quran and Others, Ruh Publishing, Qom: n. d..
16. Tabatabai, Mohammad Hussein, Al-Mizan Fi Tafsir Al-Quran, Scientific Foundation for Publications, Beirut: 1390.
17. The Qur'an in Islam, Islamic Bookstore, Tehran: 1353.
18. Al-Ak, Khalid Abdul Rahman, Principles of Interpretation of the Book of God, Farabi Press, Damascus: 1406 AH.
19. Fakhr Razi, Muhammad ibn Umar, Tafsir al-Kabir (Mafatih al-Ghayb), Dar al-Ihya 'al-Torath al-Arabi, Beirut: 1420 AH.
20. Al-Fayyumi, Saeed Salah, The Scientific Miracle in the Holy Quran with God in the Sky, Holy Library, Cairo: 1425 AH.
21. Qurtubi, Mohammad Ibn Ahmad, Al-Jami 'al-Ahkam Al-Quran, Nasir Khosrow, Tehran: 1985.
22. Mustarhami, Isa, Thematic Interpretation of the Qur'an for Youth, Volume 5, Research on the Interpretation and Sciences of the Qur'an, Qom: 2008.
23. Maraghi, Mohammad Mustafa, Religious Studies, n. p., n. d.,
24. Makarem, Nasser, Tafsir Nemoneh, Islamic Library, Tehran: 10th edition, 1992.
25. Velayati, Ali Akbar, The Dynamics of Islamic and Iranian Culture and Civilization, Ministry of Foreign Affairs Press, Tehran: 2003.
26. Mohammad shamshir ali, Quran and knowledge article, Oliver Leaman encyclopedia, Pp. 473-477, 2000.